

राजकीय भूगोल

घटक ३. राजकीय भूगोलातील सिद्धांत

प्रस्तावना :

ग्रीक काळाच्या सुरुवातीपासून भूगोलाचे राजकीय गोष्टींशी संबंध आहेत. त्याकाळी ग्रीकांचे या विषयाच्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधले होते. तथापि, १९ व्या शतकापूर्वा भूगोलाचे यथार्थ दृश्य स्थानिक किंवा प्रादेशिक होते. याचे कारण म्हणजे, त्या काळात पृथ्वीच्या पृष्ठभागाविषयीचे ज्ञान अपूर्ण होते, वाहतुकीची व दळणवळणाची साधने अपुरी व अविकसित होती. त्यामुळे राजकीय लष्करी डावपेचांवर भौगोलिक घटकांचा प्रभाव होता. कोलंबियन युगाच्या आरंभानंतर सागरी देशांचे दूरदूरच्या देशांशी संबंध प्रस्थापित होऊ लागल्याने वाहतूक व दळणवळण जलद झाले. त्याचा परिणाम म्हणजे विविध देश असलेले विशाल जग हे एका घटकात येऊन ते लहान होऊ लागले. त्यामुळे जगाचे भौगोलिक यथार्थ स्वरूप बदलू लागले.

त्याचवेळी रिटर व हम्बोल्ट या शास्त्रज्ञांचे पृथ्वीच्या संपूर्ण भागाच्या अभ्यासाकडे लक्ष वेधले. या जगाच्या बदलत्या यथार्थ दर्शनाचा महान, मॅकिन्डर, स्पाईकमन इत्यादी शास्त्रज्ञांच्या लिखाणावर प्रभाव पडला.

महान व मॅकिन्डरच्या काळापर्यंत संपूर्ण पृथ्वीचा नकाशा तयार झाला होता. त्यामुळे जगाच्या राजकीय इतिहासाचे गमन (March) आणि जगातील खंड व जलाशय (समुद्र व महासागर) यांच्या वितरणाचा संबंध स्पष्ट झाला. महान व मॅकिन्डर हे जगाचे राजकीय स्वरूप जागतिक सत्तेचा नमुना म्हणून खंड व महासागर यांचे वितरण व स्पष्टीकरण करू लागले. हे स्पष्टीकरण करताना त्यांनी इतिहासाची अखंडता, जागतिक सत्तेचे संतुलन आणि दळणवळण व युद्धातील तांत्रिक ज्ञानाची क्रांती या गोष्टींचा विचार केला. त्यानंतर महान, मॅकिन्डर, स्पाईकमन इत्यादी शास्त्रज्ञांनी जागतिक डावपेचाच्या संबंधी आपली मते मांडली.

हृदयस्थल सिद्धांत (Heartland Theory)

मॅकिन्डर : हॅलफोर्ड मॅकिन्डरने जागतिक डावपेचाविषयी मांडलेली मते अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्याने लष्करी डावपेचासंबंधी मांडलेला सिद्धांत हृदयस्थल सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो.

जीवनपरिचय : सर हॅलफोर्ड मॅकिन्डर यांचा जन्म इ.स. १८६१ साली इंग्लंडमध्ये झाला. जन्माने ते स्कॉटिश होते. मॅकिन्डर हे मूळचे इतिहास विषयाचे अभ्यासक; पण भूगोलशास्त्रज्ञ झाले. ब्रिटिश भूगोलशास्त्रज्ञांमध्ये सर्वांत जास्त प्रसिद्धी मॅकिन्डर यांना मिळाली. त्यांनी अनेक पदे भूषविली. त्यांच्या उच्चशिक्षणानंतर म्हणजे इ.स. १८८७ मध्ये ते ऑक्सफर्ड विद्यापीठात प्रपाठक (रीडर) झाले. इ.स. १८९९ मध्ये त्यांची ऑक्सफर्ड विद्यापीठात प्रोफेसर म्हणून नियुक्ती झाली. ऑक्सफर्ड विद्यापीठात काम करित असताना, म्हणजे १८८७ ते १९०५ या दरम्यान, त्यांनी 'ऑक्सफर्ड स्कूल ऑफ जिऑग्राफी' या संस्थेची स्थापना केली.

१८९२ ते १९०३ या काळात त्यांनी युनिव्हर्सिटी कॉलेज रीडिंगमध्ये प्राचार्य म्हणून काम केले. १९०५ ते १९०८ या काळात ते लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या संस्थेचे संचालक (डायरेक्टर) आणि लंडन विद्यापीठात भूगोलाचे प्राध्यापक होते. १९१० ते १९२२ या दरम्यान ते पार्लमेंटचे सदस्य आणि इंपिरियल शिपिंग कंपनीचे अध्यक्ष होते. अशा या बहगुणी शास्त्रज्ञाचे १९४७ मध्ये निधन झाले.

मॅकिन्डरचे ग्रंथलेखन: मॅकिन्डरने लिहिलेल्या ग्रंथात पुढील दोन ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

१) ब्रिटनचे भूविज्ञान व ब्रिटिश सागर (१९०२)

२) लोकतंत्रात्मक आदर्श आणि यथार्थता (१९१९)

हृदयस्थल (मर्मस्थल/मर्मभूमी) संकल्पना (सिद्धांत):

राजकीय व्यवहार अथवा संरक्षण योजनांविषयी आपले धोरण ठरविताना शासनकर्ते व लष्करप्रमुखाला निरनिराळ्या गोष्टींची तसेच भूगोलाच्या अध्ययनाची आवश्यकता असते, असे मॅकिन्डर यांचे मत होते. १९०४ च्या जानेवारीत जिऑग्राफिकल सोसायटीच्या बैठकीत The Geographical Pivot (भौगोलिक धुराग्र क्षेत्र किंवा कील प्रदेश) या विषयावरील व्याख्यानात बोलताना त्यांनी वरील प्रकारचे मत मांडले. त्या वेळी मॅकिन्डर यांनी मांडलेले हे मत अतिशय गाजले; तसेच यामुळे मॅकिन्डर यांना जागतिक प्रसिद्धी मिळाली.

त्या काळात ब्रिटन हे सागरी सामर्थ्याच्या बाबतीत जगात अग्रेसर होते. सागरी सामर्थ्य हे कोणत्याही देशाच्या आणि कोणत्याही ठिकाणी होणाऱ्या युद्धाच्या यशस्वीतेची गुरुकिल्ली आहे, असा त्या वेळी एक समज होता; परंतु या मतास आणि ब्रिटनच्या आत्मविश्वासास मॅकिन्डर यांच्या हृदयस्थल संकल्पनेमुळे फार मोठा धक्का बसला.

वरील विचारांच्या आधारे पुढे म्हणजे १९१९ मध्ये मॅकिन्डर यांनी 'हृदयस्थल' संकल्पना (मर्मस्थल सिद्धांत) जगासमोर मांडली. त्यात त्यांनी पूर्वीच्या धुराग्र प्रदेश किंवा कील क्षेत्र (The Geographical Pivot) ऐवजी हृदयस्थल (मर्मस्थल / मर्मभूमि) (Heart - Land) हा शब्दप्रयोग केला. या सिद्धांताची मध्यवर्ती कल्पना पुढीलप्रमाणे आहे:

'जो पूर्व युरोपवर राज्य करील तो हृदयस्थलावर हुकूमत गाजवील.'

'जो हृदयस्थलावर राज्य करील, तो जगद्वीपावर हुकूमत गाजवील.'

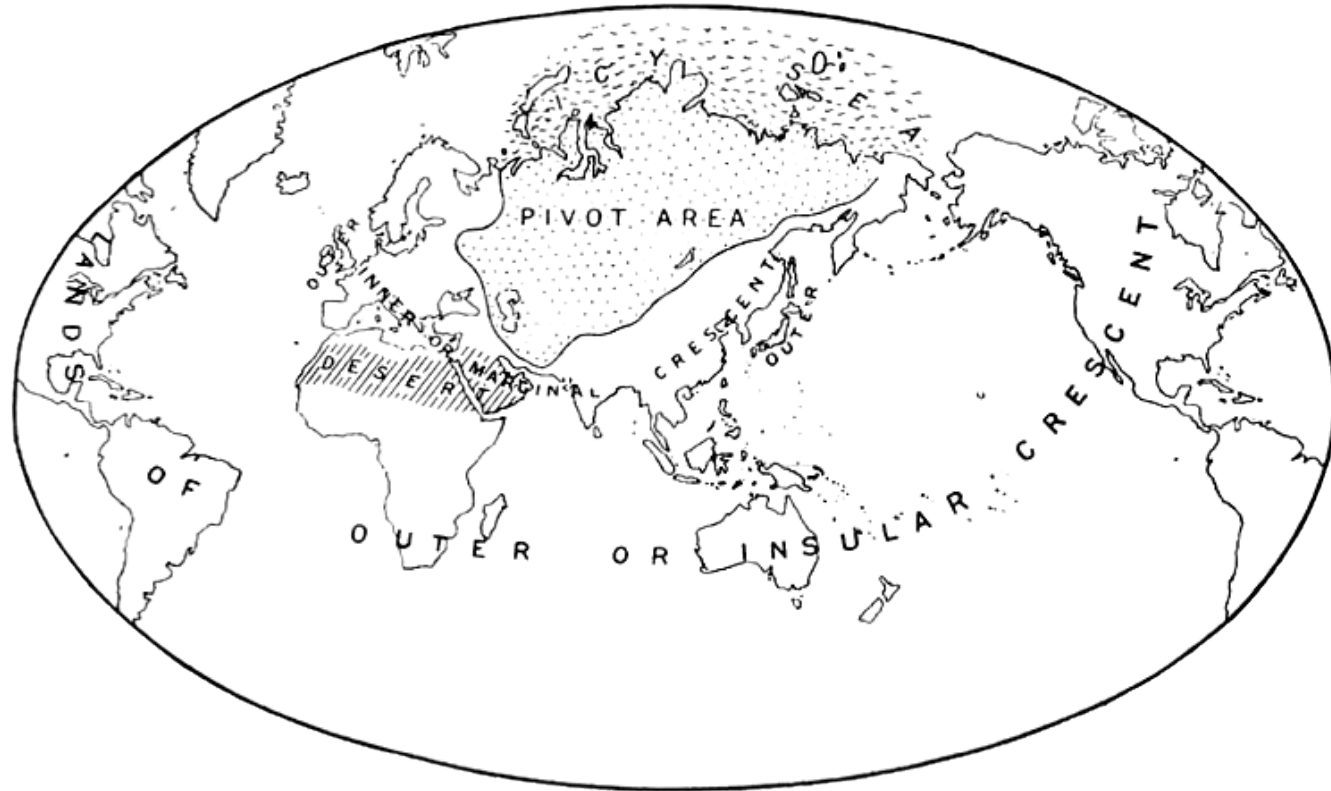
'जो जगद्वीपावर राज्य करील, तो जगावर हुकूमत गाजवील.'

'Who rules East Europe commands the Heart - Land.'

'Who rules the Heart - Land commands the World Island.'

'Who rules the World Island commands the World.'

हृदयस्थल (मर्मस्थल / मर्मभूमि) नकाशा:

हृदयस्थल (मर्मस्थल / मर्मभूमि) नकाशा :

हृदयस्थल सिद्धांतातील महत्त्वाच्या गोष्टी: मॅकिन्डर यांच्या हृदयस्थल सिद्धांतातील काही महत्त्वाच्या गोष्टी पुढीलप्रमाणे आहेत,

१) **हृदयस्थल:** हृदयस्थल किंवा मर्मभूमीचा विस्तार उत्तरेस आर्क्टिक महासागरापासून दक्षिणेस इराणच्या पठारापर्यंत व पश्चिमेस व्होल्गा नदीपासून पूर्वेस लेना नदीपर्यंत आहे. या प्रदेशाचा बहुतेक भाग मैदानी असून, या प्रदेशातून ऊराल पर्वतातून उगम पावणाऱ्या नद्या वाहत जाऊन आर्क्टिक महासागराला जाऊन मिळतात. मॅकिन्डर यांच्या मते, हा प्रदेश साधनसंपत्तीने समृद्ध आहे. या प्रदेशात कोणत्याही बाह्यसत्तेचा शिरकाव होणे कठीण आहे. या प्रदेशात सागरी मानिदेखील शिरकाव करणे कठीण आहे. त्यामुळे कोणत्याही सत्तेला तो काबीज करणे अवघड आहे. या प्रदेशात प्रचंड साधनसंपत्ती असल्याने, तिथे स्वतंत्र व मोठी सत्ता स्थापली जाऊ शकते, असे विचार मॅकिन्डर यांनी मांडले.

२) भूशक्ती निर्णायक : आता समुद्रावर सफरी करण्याचे युग संपले असून, भूपृष्ठावरील कोणत्याही प्रदेशाचे शोध घेण्याचे बाकी राहिलेले नाही. मॅकिन्डर यांच्या मते भविष्यकाळात भूशक्ती प्रभावी आणि निर्णायक असेल, कारण विज्ञानाच्या विकासामुळे जगातील सर्व देश न प्रदेश इतके जवळ आलेले आहेत की, त्यामुळे होणाऱ्या महाशक्तीच्या युद्धाचा परिणाम विश्वव्यापी असेल.

३) जगाची विभागणी : मॅकिन्डर यांनी जगाची विभागणी पुढीलप्रमाणे केली आहे

अ) महासागर : पृथ्वीवर महासागराने $3/4$ भाग व्यापलेला आहे. महासागराचे हे भाग एकमेकांस जोडलेले आहेत.

ब) एक भूखंड जगद्वीप : मॅकिन्डर यांनी युरोप, आशियास युरोशियन जगद्वीप म्हटले आहे. या जगद्वीपाने $1/6$ भाग व्यापलेला आहे.

क) नवीन जग: मॅकिन्डर यांनी उत्तर व दक्षिण अमेरिका आणि बेटांना नवीन जग म्हटले आहे. याने जगाचा १/१२ भाग व्यापलेला आहे.

४) युद्धनीतिक स्थिती (Strategic Position): मॅकिन्डर यांनी वर्णन केल्याप्रमाणे भर्मभूमीमध्ये अतिशय वेगाने परिवर्तन होत आहेत. तिथे एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत आण्यास लोहमार्ग काढले आहेत. तिथे मोठ्या प्रमाणावर वसाहती होत आहेत; त्यामुळे या देशाला युद्धनीतिक स्थिती प्राप्त होत आहे.

५) काही ऐतिहासिक दाखले: मॅकिन्डर यांनी आपली संकल्पना मांडताना काही तिहासिक दाखल्यांचा आधार घेतला. पूर्वीच्या युरोपिअन साम्राज्यकत्यांनी प्रदेश काबीज करताना पान बेटावरून धूशीर व नंतर द्वीपकल्प काबीज करून, शेवटी त्यांनी भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्याचा देश काबीज केला. रोमन लोकांनी प्रथम इटलीचे द्वीपकल्प जिंकून, नंतर स्पेन व ग्रीसवर ताबा मिळविला आणि शेवटी भूमध्य समुद्रासभोवतालचा प्रदेश काबीज करून, आपल्या सत्तेचा विस्तार केला. पुढे नेपोलियन याने मध्य व पश्चिम युरोपचा फार मोठा प्रदेश जिंकला.

ट्राफलगारच्या (फ्रान्स) युद्धानंतर (इ.स. १८१५) मॅकिन्डर यांच्या संकल्पनेनुसार इंग्लंडने जपानपर्यंत आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला होता.

या प्रकारे वरील गोष्टींचा विचार करता, हृदयस्थल किंवा मर्मभूमीला अतिशय महत्त्व आहे. एखादा बलशाली देश वरीलप्रमाणे सत्ता काबीज करू शकतो, असे मॅकिन्डर यांचे मत आहे.

६) अर्धचंद्राकार भूमी: मर्मभूमीच्या (हृदयस्थल) बाहेरील भागात सीमावर्ती प्रदेशाची एक अंतर्गत अर्धचंद्राकार भूमी आहे. त्या पलीकडे बाह्य अर्धचंद्राकार भूमी आहे. त्यामध्ये सागरी शक्ती असलेले इंग्लंड, संयुक्त संस्थाने व जपान हे शक्तिशाली आणि प्रभावशाली देश आहेत.

७) रशियाच्या आक्रमणाची भीती: पूर्वीच्या काळात मोगल लोकांनी निरनिराळ्या प्रदेशांवर स्वाऱ्या करून आपल्या सत्तेचा विस्तार केला होता. त्याप्रमाणे आधुनिक काळात रशिया साम्राज्यविस्तार करू शकतो. गेल्या शतकात तुर्कस्तान, अफगाणिस्तान, इराण, भारत व चीन या देशांवर रशियाच्या आक्रमणाची भीती होती, असे मॅकिन्डर यांनी प्रतिपादन केले आहे.

८) **अमेरिकन शक्ती दुर्लक्षित**: जेव्हा (१९१९ मध्ये) मॅकिन्डर यांनी मर्मभूमी सिद्धांत मांडला, तेव्हा त्यांनी अमेरिकेच्या साधनसंपत्तीबाबतीत फारसे लक्ष दिले नाही. १९४३ मध्ये मध्यभूमिसागरात किंवा उत्तर अटलांटिक महासागरावर युद्धसाहित्याची जमवाजमव होईल, असे मॅकिन्डर यांना वाटू लागले आणि त्याप्रमाणे १९४५ मध्ये अमेरिकेने जपानवर अणुबॉम्ब तकला, तेव्हा मॅकिन्डर यांचे भाकित खरे ठरले. या प्रकारे त्यांनी आपली संकल्पना मांडताना अमेरिकेच्या शक्तीकडे दुर्लक्ष केले.

९) **मॅकिन्डर यांच्या सूचना**: मॅकिन्डर यांनी हृदयस्थल संकल्पनेसंबंधी आपले जे विचार मांडले, ते प्रामुख्याने सागरशक्ती आणि भूशक्ती यावर आधारलेले होते. जगामध्ये शक्तींचे संतुलन (Balance of Power) व्हावे, यासाठी त्यांनी काही महत्त्वाच्या सूचना केल्या त्या अशा:

अ) **जर्मनी व सोव्हिएट रशियाची विभागणी**: जर्मनी व सोव्हिएट रशिया यांच्या दरम्यान पहिल्या महायुद्धानंतर ज्या पद्धतीने प्रदेशाची विभागणी झाली, तशी ती न होता, राज्याचे वेगवेगळे गट करून व्हावयास पाहिजे होती, असे मॅकिन्डर यांचे मत होते.

ब) आंतरराष्ट्रीयीकरण : मॅकिन्डर यांनी पॅलेस्टाईन, सीरिया, मेसोपोटेमिया (इराण) आणि बाल्टिक सागराचे आंतरराष्ट्रीयीकरण झाले पाहिजे, असे मत मांडले.

क) भारत व चीनचे संरक्षण: मॅकिन्डर यांच्या मते मर्मभूमीपासून होणाऱ्या आक्रमणापासून भारत व चीन या देशांचे संरक्षण झाले पाहिजे.

१०) मॅकिन्डर यांचा जागतिक लष्करविषयक दृष्टिकोण : मर्मभूमी (हृदयस्थल) सिद्धांत मांडण्यामागे मॅकिन्डर यांचा राजकीय हेतू होता, असे हॉर्टशॉर्न या भूगोलशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे; परंतु मॅकिन्डर यांनी असा दृष्टिकोन ठेवला नसता, तर त्यांच्या सिद्धांताला बळकटी प्राप्त झाली नसती. जगातील शक्तिमान देशांचा विचार करता, मॅकिन्डर यांनी त्या वेळी आपली जी मते मांडली होती, ती जागतिक लष्करी ' डावपेचांचा विचार करून मांडली होती, हे स्पष्ट होते.

आधुनिक हृदयस्थल (Modern Heart - Land):

मॅकिन्डर यांनी मर्मभूमी सिद्धांत मांडल्यानंतर काही वर्षांमध्ये हवाईमार्गाची फार वेगाने प्रगती झाली. त्यामुळे त्यांनी मांडलेल्या मर्मभूमी सिद्धांताचे महत्त्व कमी झाले. सध्याच्या हवाई वाहतुकीच्या युगात मॅकिन्डर यांनी आपल्या सिद्धांतात दाखविलेल्या हृदयस्थलाऐवजी उत्तर ध्रुवाचे महत्त्व वाढत आहे.

आता आर्क्टिक क्षेत्र हे नवीन किंवा आधुनिक हृदयस्थल (New or Modern Heart - Land) बनू पाहत आहे, कारण उत्तर ध्रुवासभोवती असलेल्या प्रदेशास मध्यवर्ती स्थिती (Central Location) प्राप्त झालेली आहे. कारण, त्याच्या सर्व बाजूंना युरोप, आशिया व उत्तर अमेरिका असून, त्यात संयुक्त संस्थाने, कॅनडा, रशिया व चीन हे देश येतात. यामध्ये संयुक्त संस्थाने व रशिया हे शक्तिमान देश आहेत.

पूर्वी सागरी सामर्थ्याला महत्त्व होते, तरीही रशिया व संयुक्त संस्थाने यांना सागरी मार्गाने एकमेकांकडे पोहोचण्यास बराच कालावधी लागत असे; परंतु सध्याच्या हवाई युगात या दोन देशांना उत्तर ध्रुव प्रदेशामार्गे त्वरित पोहोचणे शक्य झाले आहे. त्याचप्रमाणे अलीकडील अणुशक्तीच्या विकासामुळे वर्तमानकाळात क्षेपणास्त्र व रॉकेटचा उपयोग होऊ शकतो; म्हणून वर्तमानयुग हे ' परमाणू युग ' म्हणून ओळखले जाईल. या सर्व कारणांनी मॅकिन्डर यांच्या हृदयस्थल सिद्धांताचे महत्त्व कमी झाले आहे.

निष्कर्ष (मूल्यमापन):

मॅकिन्डर यांनी मांडलेला 'हृदयस्थल (मर्मभूमी) सिद्धांत' महत्त्वाचा आहे. या सिद्धांतामुळे ब्रिटनच्या भौगोलिक क्षेत्रात आपल्या विद्वत्तेचा ठसा उमटविण्यात मॅकिन्डर हे सर्वाधिक प्रभावी ठरले.

त्या काळात त्यांनी ब्रिटनचे सागरी सामर्थ्य लक्षात घेऊन, हृदयस्थल सिद्धांत (संकल्पना) मांडला. त्यांच्या मते, भूशक्ती महत्त्वाची आहे. त्यांनी हा सिद्धांत जगासमोर मांडल्यावर ब्रिटनच्या साम्राज्याला हळूहळू उतरती कळा लागली, तेव्हा तज्ज्ञांना भूशक्ती ही सागरी शक्तीपेक्षा महत्त्वाची आहे, हे स्पष्ट झाले. अलीकडे रशिया, अमेरिका या देशांनी भूशक्तीकडे आपले लक्ष केंद्रित केले, त्या वेळी मॅकिन्डर यांनी आपल्या सिद्धांतात आपली जी मते प्रदर्शित केली होती, त्यांची सत्यता दिसून आली.

